

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**Динаміка рефлексії особистісної якості «щедрий» у
молодшому шкільному віці**

Дипломна робота з психології

*освітньо-кваліфікаційний рівень
«магістр»*

студентки **6** курсу **62** групи

галузі знань:

0301 Соціально-політичні науки

напряму підготовки:

8.03010201 Психологія

Абаронової Наталі Олександрівни

Керівник:

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри ***Н.О. Никончук***

Рецензент: кандидат психологічних
наук,

доцент кафедри педагогіки і психології

Житомирського обласного інституту

післядипломної педагогічної освіти

Л.А.Кльоц

м. Житомир – 2014 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДИНАМІКИ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Загальна характеристика розвитку особистості у молодшому шкільному віці.....	7
1.2. Рефлексія як психологічний феномен.....	16
1.3. Розвиток рефлексії особистісних якостей у молодшому шкільному віці.....	22
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	Помилка! Закладку не визначено.
2.1. Методи вивчення рефлексії	Помилка! Закладку не визначено.
2.2. Методи вивчення особистісних якостей.....	Помилка! Закладку не визначено.
2.3. Методика вивчення динаміки здібностей.....	Помилка! Закладку не визначено.
2.4. Методика і організація дослідження динаміки рефлексії особистісної якості «щедрий» у молодшому шкільному віці.....	Помилка! Закладку не визначено.
Висновки до другого розділу.....	Помилка! Закладку не визначено.
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ «ЩЕДРИЙ» У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	Помилка! Закладку не визначено.
3.1. Особливості рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1-го класу	Помилка! Закладку не визначено.
3.2. Особливості рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 2-го класу	Помилка! Закладку не визначено.

3.3. Особливості рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 3-го класу	Помилка! Закладку не визначено.
3.4. Специфіка рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів четвертого класу.....	Помилка! Закладку не визначено.
3.5. Порівняльний аналіз рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1-4 класів.....	Помилка! Закладку не визначено.
Підсумки.....	Помилка! Закладку не визначено.
ПІДСУМКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	29
ДОДАТКИ	

Вступ

Актуальність дослідження. Проблема рефлексії особистісної якості є однією з центральних у наукових дослідженнях.

На сьогодні в психології і суміжних з нею галузях існують різні підходи щодо характеристики специфіки, типології, функцій та розуміння феномена рефлексії в цілому.

У психології рефлексія досліджується в межах чотирьох аспектів: коперативного, комунікативного, інтелектуального та особистісного. Відповідно до цього визначені її типи. Так, психологічні знання про коперативний аспект рефлексії забезпечують проектування спільної діяльності індивідів з урахуванням координації їх професійних позицій і групових ролей (Н.Г.Алексєєв, В.В.Рубцов, А.Т.Тюков, Г.П.Щєдровицький).

Соціально-психологічні дослідження специфіки комунікативного аспекту рефлексії визначають її як складову розвинутого спілкування та міжособистісного сприймання (Г.М.Андрєєва, Я.Л.Коломінський, Л.А.Петровська, В.А.Петровський ін.).

У дослідженнях, спрямованих на визначення особистісного аспекту рефлексії, робиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості. Згідно з ним культивується рефлексія, що забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості в різних умовах її існування. Рефлексія виступає як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе «Я»), який приводить до їх поступальних змін і породжує новоутворення особистості. Поняття

«особистісна рефлексія» у цих дослідженнях розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям «саморефлексія». (Н.І.Гуткіна, І.Д.Бех, В.К.Зарецький, О.Р.Новікова, С.Ю.Степанов та ін.).

Питанням розвитку рефлексії у молодшому шкільному віці вивчали В.В. Давидов, І.М. Семенов, В.І.Слободчиков, С.Ю. Степанов, Г.А. Цукерман. Вчені розглядали рефлексію як: усвідомлення молодшими школярами власних мисленнєвих дій під час вирішення завдань. Також автори стверджують, що рефлексія – це механізм, який допомагає навчитись самостійно.

У роботах О.Л. Музики, І.С. Загурської, Н.О. Никончук описані особливості рефлексії здібностей учнів початкових класів. На сьогодні недостатньо вивченим залишається питання розвитку рефлексії особистісних якостей у молодшому шкільному віці, зокрема, не досліджено динаміку рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1 – 4 класів.

Об’єкт дослідження – рефлексія особистісних якостей у молодшому шкільному віці.

Предмет дослідження – особливості рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1- 4 класів.

Мета дослідження – вивчення динаміки рефлексії особистісної якості «щедрий» у молодшому шкільному віці.

Гіпотеза дослідження: у молодшому шкільному віці у рефлексії особистісної якості «щедрий» відбудеться ряд позитивних змін:

- 1.) З 1 по 4 клас збільшується кількість учнів, які виокремлюють якість «щедрий» як власну характеристику;
- 2.) Збільшується кількість дітей, які пропонують тлумачення якості «щедрий», що є близьким до загальноприйнятого;
- 3.) Збільшується кількість якостей, у яких діти виокремлюють задану характеристику;
- 4.) Стає ширшим коло референтних осіб, у яких молодші школярі виокремлюють якість «щедрий».

У відповідності з поставленою метою та висунутою гіпотезою визначені наступні **завдання дослідження**:

1.) Обґрунтувати теоретичні і методичні підходи до розвитку особистості у молодшому шкільному віці.

2.) Вивчити поняття рефлексії як психологічного феномену.

3.) Вивчити особливості оцінювання молодшими школярами рівня розвитку особистісних якостей.

4.) Виявити основні тенденції у рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1 – 4 класів.

Методологічну і теоретичну основи дослідження склали головні положення суб'єктивно-цілісного підходу (О.Л. МУзики), результати дослідження розвитку рефлексії та самооцінки в молодшому шкільному віці (І.С. Загурська, М.Г. Іванчук, Н.О. Никончук, Н.М. Пенковська).

Методи та організація дослідження. Для дослідження динаміки рефлексії особистісної якості «щедрий» учнів 1 – 4 класів розроблений власний опитувальник, розроблений на основі МВДЗ О.Л. Музики.

Вибірка досліджуваних. Організація і база дослідження. Дослідження здійснювалось з учнями 1-4 класів на базі ЗОШ №1 с. Краснопілль. Загальна кількість досліджуваних становила 44 особи. З метою виявлення вікових особливостей рефлексорного розвитку молодших школярів дослідження проводилось на чотирьох вікових групах (6-7, 7-8, 8-9 і 9-10 років).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження роботи полягає у розширенні науково-теоретичних і методичних уявлень про сутність, особливості розвитку рефлексії у молодших школярів та її співвідношення з особистісними якостями учнів.

Практичне значення. Вчителі початкових класів можуть враховувати виявлену рефлексію особистісної якості «щедрий» учнів початкових класів та використовувати її у навчально-виховному процесі.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних

джерел (50) та додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДИНАМІКИ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Загальна характеристика розвитку особистості у молодшому шкільному віці

Людина – є об'єктом вивчення багатьох наук, зокрема такої науки, як психологія. Найбільш цікавим для психології є вияв людини як особистості, через те що вона є носієм розвиненої свідомості.

У психологічній науці категорія особистості в сучасних дослідженнях та суспільній свідомості посідає одне із центральних місць поняття «особистість». Проте дане поняття вивчається всіма суспільними науками, зокрема філософією, соціологією, педагогікою і ін. Часто під особистістю розуміється людина в сукупності її соціальних і життєво важливих якостей, які набуваються нею в процесі соціального та суспільного розвитку. В зміст поняття «особистість» найчастіше включають стійкі властивості людини, які визначають значущі відносно інших людей вчинки [9].

Таким чином, особистістю є конкретна людина, узята в системі її стійких соціально обумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають її етичні вчинки і мають істотне значення для неї самої і (щось пропущене) що оточуючих.

Особистість – це характеристика людини в цілому, вона виявляється у всіх видах її діяльності. А.Н. Леонтьєв говорив, що спрямованість особистості може бути суспільною або егоїстичною. У одних випадках суспільні і особисті інтереси можуть співпадати, в інших – егоїстична спрямованість може шкодити іншим людям, суспільству в цілому [22]

В той час як дитина вступає до школи, змінюється її соціальна та суспільна ситуація розвитку. В цей же час і змінюється провідний тип діяльності, – на думку Л.С.Виготського, – сприяє становленню якісно нових відносин між дитиною і класним колективом, між дитиною і дорослим, який його навчає. Певні відносини із дорослими і ровесниками формуються на основі того, як учень навчається, як виконує шкільні доручення, поводить себе в сім'ї, з дорослими, з однолітками, виявляє або не виявляє готовність виконувати доручення інших людей. Отже, соціальна ситуація дитини залежить від рівня задоволення соціальних потреб школяра, які реалізуються в системах «вчитель – учень» і «учень – учень» [12].

Соціальна ситуація дитини більш-менш адекватно виявляється у її настроях, переживаннях, емоційному ставленні до школи і учбового процесу. П.М. Якобсон зазначає, що школа у молодшого школяра викликає дуже багато нових переживань, емоцій, яких не було у дошкільників. Це, зокрема, переживання, пов'язані з перебуванням в учнівській групі, спілкуванням з ровесниками, з учителем, його оцінка, похвала чи зауваження є дуже значущими для учня [22]

На думку Д.Б. Ельконіна, свою провідну функцію або іншу діяльність учень здійснює найповніше в період, коли вона складається, формується. Молодший шкільний вік – це період найбільш інтенсивного формування учбової діяльності [50]. Все, що пов'язане з грою, для школяра стає менш значущим, ніж те, що пов'язане з учбовою діяльністю. Навчання стає провідним видом діяльності.

Як зазначає О.В. Скрипченко, у процесі керованої учбової діяльності відбувається розумовий розвиток молодших школярів, виникають зміни в структурному складі Розуму учнів, у співвідношенні його основних компонентів. Зростає роль одних структурних одиниць, або компонентів, зменшується роль інших, змінюються їх співвідношення.

Ознаками розумового розвитку учнів є: якість знань, застосовування їх у навчанні, вміння орієнтуватися у матеріалі, самостійно набувати знань,

знаходити нові способи засвоєння навчаного матеріалу, вміння знаходити можливі способи розв'язування нових задач і т.д. [13]

Наявність індивідуальних відмінностей у швидкості та темпі роботи та якісних особливостях розумового розвитку школярів вказує на важливе значення індивідуального підходу до них у процесі навчання. Його завдання полягає не в тому, щоб усунути ці відмінності, а в тому, щоб допомогти кожному учневі окремо успішно навчатися, оволодівати знаннями, вміннями і навичками відповідно до своїх можливостей.

Майже всі першокласники приходять до школи з бажанням учитися і у них більш-менш успішно проходить пристосування до школи. Але, з часом, – стверджує О.А. Головка, – у частини молодших школярів відбувається «шкільна дезадаптація», яка виявляється у відхиленнях у навчальній діяльності – відставання у навчанні, недисциплінованість, конфліктах з ровесниками тощо [36].

В молодшому шкільному віці інтенсивно розвивається самосвідомість: тобто дитина починає розуміти, що вона є індивідуальністю, яка піддається соціальним впливам: вона зобов'язана вчитися і в процесі учіння змінювати себе, присвоюючи колективні знаки (мову, цифри тощо), колективні поняття, знання, ідеї, які існують у суспільстві, систему соціальних очікувань стосовно поведінки і ціннісних орієнтацій; водночас дитина переживає свою унікальність, прагне затвердити себе серед дорослих і однолітків.

Згідно з М.Й. Боришевським, з перших днів перебування дітей у школі вчитель учить бути уважними, слухати, уявляти, думати, висловлюватися, стежити за вимовою і т.д. Тим самим, він звертає увагу на різні сторони психічної діяльності, допомагає вільно керувати психічними процесам, оволодівати ними, стримуватися, керувати своєю поведінкою [10].

В навчальній діяльності у молодшого школяра складаються уявлення про себе, самооцінку, формуються навички самоконтролю і саморегуляції.

Розвиток самооцінки залежать від того, наскільки змістовним є уявлення дитини про саму себе: самооцінка може бути адекватною стійкою,

завищеною стійкою чи нестійкою, заниженою нестійкою у зв'язку з тим, що уявлення про себе можуть бути адекватними і стійкими, неадекватними і нестійкими, можуть містити характеристики, дані іншими людьми (дорослими).

Існує взаємозв'язок особливостей самооцінки молодших школярів і рівнів сформованості навчальної діяльності: у дітей з високим рівнем сформованості навчальної діяльності спостерігається відносно стійка, адекватна і рефлексивна самооцінка; низькому рівню сформованості навчальної діяльності відповідає недостатня рефлексивність самооцінки, її висока категоричність і неадекватність. У молодшому шкільному віці відбувається перехід від конкретно-ситуативної до узагальненої самооцінки.

В цьому віці розвивається самопізнання і особистісна рефлексія як здатність самостійно встановлювати межі своїх можливостей. Рефлексія виявляється в можливості виділяти особливості власних дій і робити їх предметом аналізу. Дуже важливо, щоб дитина знала, що вона може і вміє робити, в тому числі, краще за всіх. Здатність робити щось краще за всіх принципово важлива для молодших школярів для розвитку в них почуття власної умілості, компетентності, повноцінності.

Що стосується вольових якостей, то значних успіхів досягають учні в набуванні здатності здійснювати цілеспрямовані дії, долати при цьому різні труднощі. Формуванню цих якостей сприяє насамперед шкільне навчання, яке вимагає від учнів виконання обов'язкових завдань, уміння активно керувати своєю увагою, слухати, думати, запам'ятовувати, узгоджувати свої потреби з вимогами вчителя та дорослих [13].

Підвищена емоційна збудливість може негативно впливати на волю і особливо на самовладання. Для деяких молодших школярів характерна нестриманість, переміна настрою, яким вони не можуть керувати. За М.П. Задесенець, негативно позначається на формуванні вольових рис характеру молодших школярів прагнення наслідувати інших, особливо «сміливих» і «відважних» однолітків і старших, без розбору, що у їхній

«сміливості» і «відважності» добре і що погано. У цей період моральні критерії у молодших школярів не досить зрілі і тому їм потрібна допомога вчителя та батьків [14]

Отже, для розвитку волі молодших школярів важлива доступність мети діяльності, оптимальна за складністю задача, тоді як легкі чи складні завдання гальмують розвиток вольових якостей і дій. Умовою розвитку вольових якостей є така організація діяльності, за якої дитина бачить власне просування до мети і усвідомлює його як наслідок власних зусиль. У цьому віці формуються способи вольової регуляції: спочатку це словесна інструкція вчителя, потім, з розвитком самосвідомості, вольовий акт викликається власними потребами дитини.

До кінця молодшого шкільного віку формуються такі вольові якості характеру, як самостійність, наполегливість, витримка.

В цьому віці відбувається засвоєння моральних норм і правил поведінки: дитина оволодіває власною поведінкою, більш точно і диференційовано розуміє норми поведінки вдома, в громадських місцях, виявляє підвищену увагу до моральної сторони вчинків, прагне дати вчинку моральну оцінку, норми поведінки перетворюються у внутрішні вимоги до себе.

Молодші школярі, за Г.О. Карповою, здатні оцінювати моральні якості оточуваних людей при визначенні ідеалів та людей несимпатичних їм. Проте, ця здатність більш-менш чітко проявляється в учнів переважно третіх класів. Змістовна спрямованість оцінних ставлень третьокласників, що визначають зміст їхнього ідеалу, неоднозначна [19].

Згідно з Л.І. Божович, у межах молодшого шкільного віку змінюється зміст і якість скарг дітей один на одного. Скарги у першокласників є наслідком намагання дитини старанно та відповідально виконувати шкільне завдання, шкільні правила поведінки. Тим самим, учень не тільки намагається сам виконувати вимоги вчителя, а ще турбується про те, щоб всі учні робили встановленим правилам [9].

Тим не менше, для молодшого школяра характерна нестійкість

морального вигляду: свідомо приймаючи правила і навчаючи ним інших, він нібито сам утверджується в тому, що дійсно відповідає зразку, а при протиріччі між зразком і власною поведінкою легко втішає себе тим, що він зробив так випадково. Уявлення про формальний характер норм і правил перешкоджає нормальному становленню моральної сфери. Тому умовою морального розвитку дитини є знання норм моралі і розуміння їх цінності і необхідності.

У даному віці важливі умови виховання дисциплінованості школярів, формування моральних якостей особистості, тобто чітке формулювання норм і правил, заохочення виконання, відповідна реакція на порушення дисципліни. Розсудливе і афективне ставлення до правил, моральних норм розвивається в дитини через емоційно-оцінне ставлення до них дорослого, який санкціонує певний тип поведінки.

Основною задачею морального виховання у молодшому шкільному віці є розвиток довільного рівня моральної саморегуляції поведінки. Важливим є розвиток моральної сторони ставлення дітей до учіння, на основі якого розвивається працелюбство.

Розвиток емоційної сфери в молодшому шкільному віці характеризується підсиленням стриманості й усвідомленості в проявах емоцій, підвищенням емоційної стійкості. Молодший школяр починає більш стримано виявляти власні емоції, особливо негативні, що пов'язано з розрізненням ситуацій, в яких можна чи не можна виявляти власні почуття, тобто довільність поведінки поступово починає позначатися на сфері почуттів. Однак, загалом для дітей характерні вразливість і чуйність [36].

Поряд з підвищенням довільності емоційного процесу, в молодшому шкільному віці змінюється змістова сторона емоцій і почуттів. Активно розвиваються вищі почуття: інтелектуальні (допитливість, здивування, сумнів, інтелектуальне задоволення), моральні (почуття товарищескості, дружби, обов'язку, співчуття, обурення від відчуття несправедливості тощо), естетичні.

Значний вплив на формування емоцій молодших школярів має навчальна діяльність, стосунки з учителем і колективом класу. Саме емоційне ставлення до вчителя є своєрідним сигналом в емоційній сфері учня, при цьому особливо важливою для дитини є функція вчителя як арбітра: емоційне забарвлення, що виникає в результаті оцінки вчителя, підсилює чи послаблює мотиви учіння, змінює самооцінку і рівень домагань молодшого школяра, тому байдужість до учіння і, насамперед, до оцінок учителя в цьому віці можна вважати показником відхилення.

Як зазначають Н.С. Лейтес, П.М. Якобсон і ін., в даний період в учнів розвивається усвідомлення своїх власних почуттів і розуміння та їх виявлення в інших людей. Але, першокласники не завжди правильно сприймають вияви страху й гніву, а також доброзичливості та недоброзичливості дорослих один до одного. А от учні других і третіх класів адекватно наслідують виявлені почуття дорослих і переносять їх у взаємини з ровесниками. Інколи вони також переймають негативні способи виявлення почуттів, наприклад, погані манери [36]

Для молодших школярів характерним є життєрадісний, бадьорий настрій. Причиною афективних станів, на думку Л.С. Славіна, які іноді бувають в учнів початкових класів, є розходження між домаганнями і можливостями задовольнити їх прагненням молодших школярів домогтися високих оцінок своїх якостей і дійсним ставленням ровесників до них. У таких ситуаціях діти можуть бути грубим, запальним, забійкуватим і т.д. Якщо учитель та батьки не звертають належної уваги, то це може призвести до ізоляції школярів в зовнішньому середовищі та формуванні в них негативних рис характеру [36].

Отже, з віком емоції дітей стають більш узагальненими, довільними, соціально регламентованими, ускладнюється зміст емоційної сфери, змінюється її експресивний бік.

Щодо стосунків між дітьми у класі, то вони складаються в основному за сприянням вчителя. Вчитель завжди виділяє декількох учнів у класі для

зразка в навчанні і поведінці та одночасно звертає увагу на помилки в поведінці деяких учнів. Від стилю відносин, які складаються між учнем і вчителем залежить активність і самопочуття дитини. Спілкування з учителем впливає на формування не тільки провідної діяльності учіння, а й моральних якостей учня. Але, на практиці трапляється і негативний стиль роботи класного керівника. Це проявляється в тому, що класний керівник «диктує» вимоги, не стимулює самостійність дитини, дозволяє собі грубі та образливі слова до дитини, підвищує голос на дитину, проявляє нетерпимість. Такий керівник сам має зайнятись своїм перевихованням [36].

В кінці молодшого шкільного віку виникає глибока мотиваційна криза, коли мотивація, пов'язана з прагненням зайняти нову соціальну позицію, вичерпана, а змістові мотиви учіння часто відсутні: в період від 8 до 10 років у 5 разів зменшується число дітей, які хочуть учитися, оскільки їм це цікаво.

Симптоматика кризи: негативне ставлення до школи в цілому і обов'язковості її відвідування; небажання виконувати учбові завдання; конфлікти з учителями. Це ускладнюється тим, що у школі складається досить стійкий статус учня, причому саме несприятливий статус має тенденцію зберігатися при переході з початкових класів у середню школу.

В 9-10 років виникає також криза самооцінки, що відображається в бурхливому рості негативних самооцінок десятилітніх школярів порівняно з урівноваженістю позитивних і негативних суджень про себе в 9 років. Критична самооцінка – це прояв діалогічності в свідомості дитини, внутрішнього діалогу Я – не-Я, феномен об'єктивної уваги до себе, який виявляється у тимчасовому відволіканні уваги від зовнішнього змісту і зосередженні її на самій собі.

До основних новоутворень особистості молодшого школяра відносяться наступні: орієнтація на групу однолітків; формування особистісної рефлексії (здатності самостійно встановити межі своїх можливостей); формування усвідомленої і узагальненої самооцінки; усвідомлення і стриманість у прояві почуттів, формування вищих почуттів; усвідомлення вольових дій,

формування вольових якостей [36].

Під впливом навчального та виховного процесу у дітей молодшого шкільного віку, на думку М.Ф. Добриніна, В.І. Абраменко та ін., формуються такі риси характеру, як цілеспрямованість, акуратність, любов до праці та ін. Важливою умовою для формування цих рис характеру учнів – це шкільний колектив, їх участь у колективних творчих справах. Успіх у формуванні рис характеру в молодших школярів залежить від багатьох умов, серед яких провідне місце належить єдності вимог школи та родини, позитивних прикладу батьків та дорослих, розумному застосуванню заохочень і покарань [13].

Згідно з І.М. Данилюком, оцінні судження у молодшому шкільному віці займають важливе місце і виконують різні функції. Оцінні судження батьків, учителів та інших дорослих про дітей цього віку є засобом корегування не тільки навчальних дій, а й моральних вчинків учнів. Оцінні судження учнів, які вони висловлюють по відношенню до ровесників та дорослих є важливою умовою розвитку в учнів самооцінки. Оцінні судження дорослих про учнів мають свої особливості. З боку батьків мають переважати позитивні оцінні судження навіть по відношенню до тих дітей, які не встигають у навчанні. Це необхідно для того, щоб запобігти появі у дитини комплексу неповноцінності [13].

Згідно з Г. Ващенком, О. Вишневським та ін., молодшим школярам притаманні цінності особистого життя, такі як увага до власного здоров'я, працьовитість, життєрадісність, почуття гумору тощо. Але, ці цінності необхідно формувати, насамперед, на рівні моральності батьків та вчителя. Важливим також є зміст підручників та дитячої літератури, рекомендованих для молодших школярів [13].

У молодшому шкільному віці зароджуються такі елементи як самооцінка та оцінка взірців, наслідування. У формуванні самооцінки, самокритики та інших проявів самосвідомості учнів дуже важливу роль відіграють стосунки учнів у шкільному колективі. Взаємодіючи з

колективом, школяр порівнює себе та інших дітей, учить об'єктивно оцінювати свої фізичні й розумові здібності, свої якості, знаходячи критерії для об'єктивної оцінки своєї діяльності (М.Й. Боришевський, І.М.Данилюк, Г.О.Карпова та ін.) [10; 13; 19].

Отже, особистість учня формується у процесі учбової діяльності. Ефективність розвитку залежить від характеру учбової діяльності, від відповідності її закономірностям освоєння. Особистість характеризує людину як хорошого або поганого, відповідального або безвідповідального члена суспільства.

1.2. Рефлексія як психологічний феномен

У вітчизняній психології питання рефлексії розглядали майже всі автори існуючих психологічних концепцій. В даний час складаються традиції дослідження рефлексивних процесів в окремих галузях психології. Для розкриття психологічного змісту різних феноменів рефлексія розглядається в рамках підходів до дослідження:

- усвідомлення (Виготський Л.С, Гуткіна Н.І., Леонтьєв О.М., Семенов І.М., Смирнова О.В., Степанов С.Ю. та ін);
- мислення (Алексєєв П.Р., Брушлинський О.В., Давидов В.В., Зарецький В.К., Рубінштейн СЛ., Семенов І.М., Степанов С.Ю. та ін);
- творчості (Пономарьов Я.А., Гаджієв Ч.М., Степанов С.Ю., Семенов І.М. та ін);
- спілкування (Андрєєва Г.М., Бодалев А.А., Кондратьєва СВ. та ін);
- особистості (Абульханова-Славська К.А., Анциферова Л.І., Виготський Л.С., Зейгарник Б.В. та ін).

Л.С. Виготський, наприклад, вважав, що «нові типи зв'язків і співвідношень функцій передбачають в якості своєї основи рефлексію, відображення власних процесів у свідомості» [42].

Психологічною концепцією, в якій рефлексії відводиться провідна роль

у самодетермінації людини, є суб'єктно-діяльнісний підхід С.Л. Рубінштейна. Він підкреслював, що «виникнення свідомості пов'язане з виділенням з життя і безпосереднього переживання рефлексії на навколишній світ і на самого себе».

З поняттями «рефлексія» і «самосвідомість» С.Л. Рубінштейн пов'язував визначення особистості. Даючи різні визначення особистості, він вказував: «Особистість в її реальному бутті, в її самосвідомості є те, що людина, усвідомлюючи себе як суб'єкта, називає своїм «я» [42]. «Я» - це особистість у цілому, в єдності всіх сторін буття, відображена в самосвідомості... Особистістю, як ми бачимо, людина не народжується; вона стає особистістю. Тому, щоб зрозуміти шлях свого розвитку, людина повинна його розглядати в певному аспекті: чим я був? - що я зробив? - ким я став?». Всі три позиції «Я», які перебувають в центрі розуміння особистості С.Л. Рубінштейном, є, безсумнівно, рефлексованими. У даній концепції рефлексія має не тільки функції аналізу того, що було, але і представляє собою реконструкцію і проектування свого «Я», життєвого шляху і в результаті – життя людини [42].

За словами Я.А. Пономарьова, рефлексія виступає однією з головних характеристик творчості. Людина стає для самої себе об'єктом управління, з чого випливає, що рефлексія, як «дзеркало», відбиває всі зміни що відбуваються, стає основним засобом саморозвитку, умовою і способом особистісного зростання.

Серед сучасних розробників теорії рефлексивної діяльності слід зазначити О.В. Карпова, І.М. Семенова і С.Ю. Степанова.

У підході О.В. Карпова рефлексивність виступає як мета – здатність, що входить в когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію для всієї системи, а рефлексивні процеси – як «процеси третього порядку» (рахуючи процесами першого порядку когнітивні, емоційні, вольові, мотиваційні, а другого порядку – синтетичні та регулятивні). У його концепції рефлексія являє собою найвищий за ступенем інтегрованості

процес; вона одночасно є способом і механізмом виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність і адаптивність особистості.

А.В. Карпов пише: «Здатність до рефлексії можна розуміти, як уміння реконструювати та аналізувати в широкому сенсі план побудови власної або чужої думки; уміння виділяти в цьому плані його склад і структуру, а потім об'єктивувати їх, опрацьовувати відповідно до цілей» [19].

У даному підході рефлексія є синтетичною психічною реальністю, яка є одночасно процесом, властивістю і станом. З цього приводу А.В. Карпов зазначає: «Рефлексія – це одночасно і властивість, унікально притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту» [19].

Багато авторів вказують на те, що саме включення рефлексивних функцій в діяльність ставить індивіда в позицію дослідника по відношенню до власної діяльності і не зводиться ні до однієї з них.

Рефлексія виконує певні функції. Її наявність:

- дозволяє людині свідомо планувати, регулювати і контролювати своє мислення (зв'язок з саморегуляцією мислення);
- дозволяє оцінювати не тільки істинність думок, але і їх логічну правильність;
- рефлексія дозволяє знайти відповіді завдань, які без її застосування рішенням не піддаються.

У роботах О.В. Карпова, І.М. Семенова і С.Ю. Степанова описується досить багато видів рефлексії.

С.Ю. Степанов та І.М. Семенов виділяють наступні типи рефлексії і області її наукового дослідження [46]:

- кооперативна рефлексія має пряме відношення до психології управління, педагогіки, проектування, спорту. Психологічні знання даного типу рефлексії забезпечують, зокрема, проектування колективної діяльності і кооперацію спільних дій суб'єктів діяльності. При цьому рефлексія розглядається як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, її «вихід» у

зовнішнє, нову позицію як по відношенню до колишніх, вже виконаних дій, так і по відношенню до майбутніх, з метою забезпечення взаєморозуміння і узгодженості дій в умовах спільної діяльності. При такому підході акцент ставиться на результати рефлексії, а не на процесуальні моменти прояву цього механізму;

- комунікативна рефлексія – розглядається в дослідженнях соціально-психологічного та інженерно-психологічного плану у зв'язку з проблемами соціальної перцепції та емпатії в спілкуванні. Вона виступає як найважливіша складова розвинутого спілкування та міжособистісного сприймання, яка характеризується А.А.Бодалевим як специфічна якість пізнання людини людиною.

Особистісна рефлексія досліджує власні вчинки суб'єкта, образи власного «Я» як індивідуальності. Аналізується в загальній психології і патопсихології у зв'язку з проблемами розвитку, розпаду і корекції самосвідомості особистості і механізмів побудови Я-образу суб'єкта.

Виділяються декілька етапів здійснення особистісної рефлексії:

- переживання глухого кута і осмислення завдання, ситуації як нерозв'язних;
- опробування особистісних стереотипів (шаблонів дії) і їх дискредитація;
- переосмислення особистісних стереотипів, проблемно-конфліктної ситуації і самого себе в ній заново.

На погляд Ю.М. Орлова, особистісний тип рефлексії несе функцію самовизначення особистості. Особистісний ріст, розвиток індивідуальності, відбувається саме в процесі усвідомлення сенсу, який реалізується в конкретному сегменті життєвого процесу. Процес же самопізнання, у вигляді осягнення своєї Я-концепції, що включає відтворення і осмислення того, що ми робимо, чому робимо, як робимо і як ставилися до інших, і як вони ставилися до нас і чому, за допомогою рефлексії веде до обґрунтування особистісного права на зміну заданої моделі поведінки, діяльності, з

урахуванням особливостей ситуації.

Інтелектуальна рефлексія – предметом її є знання про об'єкт і способи дії з ним. Інтелектуальна рефлексія розглядається переважно у зв'язку з проблемами організації когнітивних процесів переробки інформації та розробки засобів навчання з розв'язання типових задач.

Останнім часом, крім цих чотирьох аспектів рефлексії, виділяють:

- екзистенціальну;
- культуральну;
- саногенну.

Об'єктом дослідження екзистенціальної рефлексії є глибинні, екзистенційні смисли особистості.

Рефлексія, що виникає в результаті впливу емоційних ситуацій, що ведуть до переживання страху невдачі, почуття провини, сорому, образи тощо, що призводить до зменшення страждання від негативних емоцій, визначається Ю.М. Орловим як така. Її основна функція полягає в регуляції емоційних станів людини.

Н.І. Гуткіна при експериментальному вивченні виділяє такі види рефлексії:

- Логічна – рефлексія в області мислення, предметом якої є зміст діяльності індивіда.
- Особистісна – рефлексія в області афективно-потребност-ної сфери, пов'язана з процесами розвитку самосвідомості.
- Міжособистісна – рефлексія по відношенню до іншої людини, спрямована на дослідження міжособистісної комунікації.

Вітчизняні вчені С.В. Кондратьєва, Б.П. Ковальов виділяють наступні види рефлексії в процесах педагогічного спілкування [19]:

- Соціально-перцептивна рефлексія, предметом якої є переосмислення, повторна перевірка педагогом власних уявлень і думок, які в нього сформувалися про учнів в процесі спілкування з ними.
- Комунікативна рефлексія – полягає в усвідомленні суб'єктом того, як

його сприймають, оцінюють, ставляться до нього інші («Я - очима інших»).

- Особистісна рефлексія – осмислення власної свідомості і своїх дій, самопізнання.

А.В. Карпов виділяє різні рівні рефлексії в залежності від ступеня складності рефлексуючого змісту [19]:

1-й рівень – включає рефлексивну оцінку особистістю актуальної ситуації, оцінку своїх думок і почуттів у даній ситуації, а також оцінку поведінки в ситуації іншої людини;

2-й рівень передбачає побудову суб'єктом судження щодо того, що відчувала інша людина в тій же ситуації, що вона думала про ситуацію і про сам суб'єкт;

3-й рівень включає представлення думок іншої людини про те, як вона сприймається суб'єктом, а також уявлення про те як людина сприймає думку суб'єкта про самого себе;

4-й рівень укладає в собі уявлення про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншого про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації.

Рефлексія власної діяльності суб'єкта розглядається в трьох основних формах в залежності від функцій, які вона виконує в часі: ситуативна, ретроспективна і перспективна рефлексія.

Ситуативна рефлексія виступає у вигляді «мотивувань» і «самооцінок» і забезпечує безпосередню включеність суб'єкта в ситуацію, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається в даний момент, тобто здійснюється рефлексія «тут і тепер». Розглядається здатність суб'єкта співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати, контролювати елементи діяльності відповідно до мінливих умов.

Ретроспективна рефлексія слугує для аналізу та оцінки виконаної діяльності, подій, що мали місце в минулому. Рефлексивна робота спрямована на більш повне усвідомлення, розуміння і структурування отриманого минулого досвіду, зачіпаються передумови, мотиви, умови,

етапи і результати діяльності або її окремі етапи. Ця форма може служити для виявлення можливих помилок, пошуку причини власних невдач і успіхів.

Перспективна рефлексія включає в себе роздуми про майбутню діяльність, уявлення про час діяльності, планування, вибір найбільш ефективних способів, конструйованих на майбутнє.

Отже, рефлексія – це здатність людини поглянути на себе з боку, проаналізувати свої дії і вчинки, а при необхідності перебудувати їх на новий лад.

1.3. Розвиток рефлексії особистісних якостей у молодшому шкільному віці

Як ми з'ясували, проблему рефлексії вивчали такі відомі психологи як Б.Г. Ананьєв, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн і ін. Під час їх досліджень були виявлені важливість та значення рефлексії для становлення і розвитку особистості людини. Ми визначили, що рефлексія це утворення комплексне, яке має складну структуру.

Л.С. Виготський підкреслював, що нові типи взаємозв'язків психічних функцій, які утворюються на основі розвитку рефлексії, необхідно розглядати у віковому аспекті [12].

Водночас у віковому аспекті рефлексія визначається у взаємозв'язку із самостановленням, яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником конструктивної особистісної рефлексії (С.Р.Пантелєєв).

У віковій психології розробляються онтогенетичні аспекти вивчення рефлексії. Більшість авторів Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконин та ін. вважають рефлексію новотворенням молодшого шкільного віку. Ряд авторів, зокрема Ж. Піаже, В.С. Мухіна, періодизацію онтогенезу рефлексії розглядають за аналогією з періодизацією розвитку інтелекту дитини, вишукуючи передумови й особливості рефлексії на ранніх етапах розвитку.

Далі наше завдання полягає у визначенні особливостей розвитку рефлексії у молодшому шкільному віці.

Молодший шкільний вік є складним адаптаційно у порівнянні з іншими віковими періодами, у зв'язку з появою нових новоутворень. Одним із них є поява рефлексії. Здатність рефлексувати та оцінювати окремі елементи своєї діяльності створюють виникнення нових ставлень особистості до власного саморозвитку.

Значну роль тут відіграють референтні ровесники, в співробітництві з якими з'являється нове ставлення до особистісних дій та вчинків. Важливе значення для розвитку рефлексії у молодшому шкільному віці має зміна провідного виду діяльності під впливом процесу соціалізації. Провідним видом діяльності стає навчання, яке сприяє успішному розвитку внутрішніх особливостей.

Важливою зміною у молодшому шкільному віці є усвідомлення своїх стосунків з оточуючими, внаслідок якого впливає внутрішнє обговорення власних дій та вчинків. Розвиваються такі важливі механізми самосвідомості:

- Самооцінка;
- Самоаналіз;
- Самоконтроль;
- Саморегуляція;
- Ідентифікація;
- Диференціація;
- Узагальнення.

Ці механізми є основою для становлення рефлексії [37].

Паньковська Н.М. виділяє чотири групи рефлексивної позиції:

1. Оптимальний тип рефлексивної позиції полягає в гарній орієнтації дітьми моральних норм. Вони усвідомлюють свої сильні сторони, здатні критично оцінювати свої недоліки. Діти стабільно описують власні можливості і вміння у конкретно значимих діяльностях. Вони здатні пов'язувати успіх з об'єктивними показниками кінцевого продукту своїх дій і

докладеними для цього досягнення зусиллями. У взаємодії і спілкуванні проявляють здатність іти на компроміс, вміння узгоджувати власні інтереси з інтересами інших.

2. Нестабільний тип рефлексивної позиції полягає в тому, що дітям цієї групи притаманна недостатня орієнтація моральних норм. Слова і висловлювання, які використовуються молодшими школярами для самохарактеристики, або не точні, або не конкретні. Такі діти схильні дещо переоцінювати себе, свої досягнення. Власну точку зору, такі молодші школярі, не висловлюють, схилившись до думки авторитетного іншого. Діти володіють розмитими уявленнями про чекання інших стосовно себе. У поведінці представлені різні стратегії. У таких дітей здатність іти на компроміси проявляється ситуативно і не виразно.

3. Зародковий тип рефлексивної позиції характеризується незнанням дітьми моральних норм. Кількість понять морально-етичного змісту в активному словнику зведено до мінімуму. У таких дітей фактично не сформовані критерії оцінки та аналізу власних особистісних якостей, рис характеру, особливостей поведінки.

4. Амбівалентний тип рефлексивної позиції характеризує дітей, які відзначаються високим рівнем само презентації, вони спроможні досить розгорнуто і повно аналізувати себе, свою поведінку, риси характеру, особистісні особливості. Для молодгих школярів цього типу характерна низька здатність диференціювати власні чесноти і вади. У дітей високо розвинуте почуття гідності. У взаємодії з іншими орієнтуються на себе, егоїстичні тенденції домінують над альтруїстичними, суперництво над кооперацією і компромісами. У суперечці прагнуть протиставити іншому свою думку, виявити автономність, демонструють бажання домінувати. Такі діти не здатні співвідносити власне «Я» з очікуваннями інших [37].

Загалом, у віці 7-11 років дитина починає розуміти, що вона є якоюсь індивідуальністю, яка, безумовно, піддається соціальним діям. Вона знає, що вона зобов'язана вчитися і в процесі навчання змінювати себе, привласнюючи

колективні знаки (мова, цифри, ноти і ін.), колективні поняття, знання і ідеї, які існують в суспільстві. В той же час вона знає, що відрізняється від інших і переживає свою унікальність, прагнучи утвердити себе серед дорослих і однолітків [13].

Починаючи з шестирічного віку, діти все більше проводять часу з однолітками, причому майже завжди одного з ними підлоги. Популярні діти зазвичай добре адаптуються, відчувають себе серед однолітків комфортно і, як правило, здібні до співпраці.

Характеризуючи особливості мислення дитини в «першому шкільному віці», тобто молодшого школяра, Л.С.Виготський відзначав, що дитина ще не достатньо усвідомлює власні розумові операції і тому не може повною мірою оволодіти ними. Вона ще мало здатна до внутрішнього нагляду, до інтроспекції. Тільки під тиском суперечки і заперечень дитина починає намагатися виправдати свою думку в очах інших і починає спостерігати власне мислення, тобто шукати і розрізняти за допомогою інтроспекції мотиви, які її ведуть, і напрям, яким вона слідує. Прагнучи підтвердити свою думку в очах інших, вона починає підтверджувати її й для самої себе [12].

Таким чином, молодший школяр тільки починає опановувати рефлексію, тобто здатність розглядати й оцінювати власні дії, уміння аналізувати зміст і процес своєї розумової діяльності.

Здатність до рефлексії формується й розвивається у дітей під час виконання дій контролю й оцінювання. Усвідомлення дитиною значення і змісту власних дій стає можливим лише тоді, коли вона вміє самостійно розказати про свою дію, детально пояснити, що і для чого вона робить. Адже добре відомо: коли людина пояснює що-небудь іншому, вона сама краще починає розуміти те, що вона пояснює. Тому, навчаючи певної дії (математичної, граматичної та ін.), необхідно вимагати від дитини не тільки самостійного і правильного виконання дій, але й розгорненого словесного пояснення всіх виконуваних операцій [28].

Для цього в процесі дій дитини слід ставити запитання про те, що вона

робить, чому робить саме так, а не інакше, чому її дія правильна та інші. Дитину потрібно просити зробити щось і розказати про це так, щоб всім було зрозуміло. Подібні запитання рекомендується ставити учневі не тільки в тих випадках, коли він припускався помилки, а й постійно, привчаючи його детально пояснювати й обґрунтовувати свої дії.

Можливе також використання ситуації колективної розумової діяльності, коли аналіз розв'язання задачі діти проводять в парі, при цьому один з учнів виконує роль «контролера», що вимагає пояснити кожний крок розв'язання.

Рефлексія формується у молодших школярів у процесі навчальної діяльності. В умовах спеціально організованого розвивального навчання, основу якого складає виконання дітьми повноцінної розгорненої навчальної діяльності, що веде до формування теоретичного мислення, рефлексія формуватиметься раніше, ніж в умовах традиційного навчання. Це, безумовно створює більш широкі можливості для психічного розвитку і використання розумового потенціалу молодших школярів [45].

Під час традиційного навчання рефлексія формується в основному стихійно й у багатьох дітей не досягає необхідного рівня розвитку до кінця молодшого шкільного віку. Тому в умовах традиційної масової школи спеціальна робота вчителя в цьому напрямку буде корисною.

Отже, особливості рефлексії у молодшому шкільному віці залежать від того, наскільки дитина здатна здійснювати самоаналіз і регулювати власну поведінку.

Висновки до першого розділу

У працях вітчизняних класиків психологічної науки радянського періоду рефлексія виступає в якості одного з пояснювальних принципів організації і розвитку психіки людини і насамперед найвищої її форми – самосвідомості (Б.Г. Ананьєв, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн).

В ході проведеного аналізу наукової літератури з проблеми розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку ми з'ясували, що завдяки рефлексії дитина здатна оцінювати та аналізувати окремі елементи своєї діяльності, що у свою чергу, має важливе значення для розвитку здібностей.

ПІДСУМКИ

У ході виконання виконання дипломної роботи з теми «Динаміка рефлексії особистісної якості «щедрий» у молодшому шкільному віці» ми дійшли наступних висновків:

1. Питання розвитку особистості молодшого школяра у вітчизняній психології є предметом дослідження уже не одне десятиліття. На сьогодні в психології і суміжних з нею галузях існують різні підходи щодо характеристики специфіки, типології, функцій та розуміння феномена рефлексії в цілому.

В роботах відомих філософів, антропологів, гносеологів, психологів рефлексія виступає в різноманітних категоріях: як філогенетичний ступінь переходу інстинкту до думки (П.Тейяр де Шарден), як специфічний вид пізнання (В.А.Лекторський), як пояснювальний принцип організації і розвитку психічних процесів (Ж.Піаже), як рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості (І.М.Семенов, С.Ю.Степанов), як спосіб самоздійснення «Я» (О.Г.Асмолов), як механізм самосвідомості (К.О.Абульханова-Славська).

У психології рефлексія досліджується в межах чотирьох аспектів: кооперативного, комунікативного, інтелектуального та особистісного. Відповідно до цього визначені її типи. Так, психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують проектування спільної діяльності індивідів з урахуванням координації їх професійних позицій і групових ролей (Н.Г.Алексєєв, В.В.Рубцов, А.Т.Тюков, Г.П.Щедровицький).

У працях вітчизняних класиків психологічної науки радянського періоду рефлексія виступає в якості одного з пояснювальних принципів організації і

розвитку психіки людини і насамперед найвищої її форми – самосвідомості (Б.Г. Ананьєв, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн).

В ході проведеного аналізу наукової літератури з проблеми розвитку рефлексії у дітей молодшого шкільного віку ми з'ясували, що завдяки рефлексії дитина здатна оцінювати та аналізувати окремі елементи своєї діяльності, що у свою чергу, має важливе значення для розвитку здібностей.

2. В другому розділі «Методи та методика дослідження динаміки рефлексії особистісних якостей у молодшому шкільному віці» проаналізовано методи дослідження рефлексії та особистісних якостей в молодшому шкільному віці, описано методику та процедуру дослідження рефлексії особистісних якостей молодших школярів.

3. Наше завдання дипломної роботи полягало у визначенні динаміки рефлексії особистісної якості «щедрий» у молодшому шкільному віці. Свій аналіз ми провели за допомогою учнів 1-4 класів Краснопільської ЗОШ I-III ступенів. У дослідженні взяли участь 44 учні, в кожному класі по 11. По-перше ми з'ясувала, що жоден учень не знає що таке якості людини. Відповідно до цього, нами була проведена вступна бесіда, де ми спробували пояснити дітям, що ж насправді собою представляють якості людини.

Далі відповідно до запитань анкети, нами був проведений аналіз результатів, в результаті чого ми з'ясували, що висунута нами гіпотеза підтвердилася частково. Зокрема, за першим її пунктом, ми виявили, що найбільшу кількість якості «щедрий» зазначили учні 1-го класу (63%), що спростовує висунуте нами припущення. Інші ж два припущення підтвердилися, оскільки насправді ми помітили збільшення кількості дітей, які пропонують тлумачення якості «щедрий» що є близьким до загальноприйнятих і збільшується кількість дітей у яких діти виокремлюють задану характеристику. Тому, можемо сказати, що з віком рівень рефлексії особистісних якостей у молодших школярів зростає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. - М.: Академ, проект, 2001. - 704 с.
2. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте дети. - М., 1988. - 208 с.
3. Андрієнко О.В. Соціальна психологія. - М., 2004.
4. Ануфриев А.Ф., Костромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. - М., 1998. - 224 с.
5. Берестовська Л.П., Берестовський А.Ш. Сучасні особистісно-орієнтовані технології: Навчальний посібник. - Омськ: ТОВ «Видавець-Поліграфіст», 2003.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: навч. метод, посіб, : у 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади /І. Д. Бех. - К.: Либідь, 2003. - 342 с.
7. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения. Т.2. / П. П. Блонский. - М.: Педагогика, 1979. -399 с.
8. Божович Л.И. Избранные психологические труды /под ред. Д. И. Фельдштейна. - М., 1995. - 210 с.
9. Божович Л.И. Етапи формування особистості в онтогенезі. // Питання психології, 1979, № 4.
10. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / М.Й. Боришевський. — К.: Радянська школа, 1980. — 143 с.
11. Великий психологічний словник / під ред. Б.Г. Мещерікова, В. П. Зінченю. - М.: ОЛМА-Пресс, 2004.
12. Виготський Л.С. Педагоги підлітка: проблема віку // Собр.соч.: У 6т. - М., 1984. - Т.3, 4.

13. Вікова і педагогічна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін, - 2-е вид., допов. - К.: Каравела, 2009.-400 с.
14. Вікова психологія / за ред. Г.С. Костюка. - К.: Рад. шк., 1976.-269 с.
15. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В.Петровского. - М., 1979. - Гл. IV.
16. Возрастная и педагогическая психология / под ред. М. В. Гамезо. - М.: Просвещение, 2004. - 256 с.
17. Дьоміна Л.Д., Ральнікова І.А., навчальний посібник «Психічне здоров'я і захисні механізми особистості». <http://www.irbis.asy/mmc/demina>
18. Заброцький М.М. Вікова психологія / М. М. Заброцький. -К.: МАУП, 1998.-89 с.
19. Карпов О.В. Психологія рефлексивних механізмів діяльності. - М.: Изд-во «Інститут психології РАН», 2004.
20. Коломинский Я.Л., Панько У.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. - М.,1988. - 190 с.
21. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина. -М. :УРАО, 1999.- 176 с.
22. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. 2-ге вид.: Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2010. - 128 с.
23. Леонтьев Д.А. Личность: человек в мире и мир в человеке // Вопр. психол., 1989, № 3, с.11-21.
24. Локк. Дж Досвід про людський розум. Ізбр. філос. твору. М., 1960
25. Маралів В.Г. Основи самопізнання і саморозвитку. Навчальний посібник для студентів середовищ. пед. навч. закладів - М: Видавничий центр «Академія», 2001
26. Матюхин М.В. Мотивация учения младших школьников. - М., 1984. - С. 10-136.
27. Мир детства. Младший школьник. - М., 1988. - С. 178-190.
28. Музика О.Л., Никончук Н. Рефлексивно-ціннісний аналіз розвитку учбових здібностей молодших школярів //Психологічні перспективи. –

- Випуск 12. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського нац. Ун-ту імені Лесі Українки, 2008. – С. 91-98
29. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития / В. С. Мухина. - М., 2007. - 640 с.
  30. Мухіна В.С. Вікова психологія: феноменологія розвитку, дитинство, отрочтво. - М., 2003.
  31. Никончук Н.О. Особливості розвитку рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія «12. Психолог. Науки: 36. наук. Праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. - № 6(30). – Ч. 1. – С. 144-155.
  32. О.В.Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. Вікова та педагогічна психологія, Навч. посіб. - К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
  33. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. - М., 1998. - С. 7-71.
  34. Особливості рефлексії особистісних якостей учнів 4 класу // Шовтук Інни Анатоліївни// Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент Н.О.Никончук
  35. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. - Рівне.: Волин, обереги, 2004. ~ 248 с.
  36. Павелків Р.В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.. -К.: Кондор, 2011. - 468 с.
  37. Пеньковська Н.М. Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів: Автореф. дис... канд.. психол. наук: 19.00.07./Ін-т психології ім.. Г.С. Костюка, АПН України. – К., 2003. – 20с.
  38. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: пер. с фр. и англ. / Ж. Пиаже - М.: Педагогика-Пресс, 1994. - 528 с.
  39. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / В.М.Поліщук. - Суми, 2007. - 330 с.
  40. Практикум по возрастной и педагогической психологии / Под ред. А.И.

- Щербакова. - М., 1987. - С. 103-121.
41. Психологія розвитку / під ред. Т.Д. Марцинковський. - 2-е вид., Перераб. і доп. - М.: Видавничий центр «Академія», 2005
  42. Рубінштейн С.Л. Основи загальної психології. - М., 1989, Т1
  43. Рубінштейн С.Л. Принцип творчої самодіяльності // Питання філософії. 1989. № 4.
  44. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л.П. Василенко. - К.: Академвидав, 2006. - 360 с.
  45. Семенов І.М., Степанов С.Ю. Особистісно-рефлексивний аспект формування рішення творчих завдань // Питання психології 1983, № 2
  46. Семенов І.М., Степанов С.Ю. Проблеми психологічного вивчення рефлексії та творчості // Питання психології 1983, № 5
  47. Семенов І.М., Степанов С.Ю. Сучасні проблеми психології творчості, рефлексії і проектування // Питання психології 1984, № 5
  48. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія / під ред. Р.В. Павелківа, Н.В. Корчакової. - Рівне: Вол. береги, 2009. - 368 с.
  49. Хрестоматія по детской психологии / под ред. Г. В. Бурменской.- М., 1996.
  50. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б.Эльконин.-М., 1995.-219 с.

